

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2018

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek
Arjan de Haan

JAARBOEK 2018

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2018

Redactie: Bert van der Lingen,
Ewout Korpershoek en
Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Kleipijp, ovaalvormig model, ketel links speelman met zijmerk VR ongekroond en rechts een paljas. Misbaksel met geel loodglazuur en aangebakken pijpfragmenten. Hoogte 3,9 cm. Alphen, 1734-1739. Collectie Inze du Bois.

Achterzijde omslag: Franse kleipijp gemaakt door de firma Gambier in Givet. Faune, fantaisie (vormnr. 753). Collectie Arthur van Esveld.

ISBN: 978-90-801138-9-3

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten. Een vroege tabakspijp van hout en tin in de vorm van een scheepje en een hand gevormde vis Bert van der Lingen	9
Nieuw licht op de kleipijpenindustrie in Schoonhoven Ewout Korpershoek	15
Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie Johan Hesemans, i.s.m. Henk van Sasse van Ysselt	41
Bedrijfsafval van een pijpenbakker uit Alphen aan den Rijn. Fragmenten van kleipijpen, pijpenpotten en klein gereedschap gevonden aan de Gouwsluisseweg Bert van der Lingen	55
Doorrokers en plateel. C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920 Bert van der Lingen	101
Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België) Ruud Stam	167
Duivels, saters en faunen van Gambier Arthur van Esveld	185
Sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier Arthur van Esveld	193
Toen was roken nog heel gewoon. Tabakspotten uit de tweede helft van de twintigste eeuw Piet Smiesing	201
Een buitengewoon grote tabakspot uit het Westerwald Ruud Stam	211
Engelse summaries	215

Voorwoord

Bert van der Lingen

Dit jaar bestaat de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen' 40 jaar (1978-2018). Uit dit alweer zesde jaarboek mag blijken dat er nog steeds volop belangstelling is voor de geschiedenis van de tabakspijp. Het onderzoek naar de Nederlandse kleipijp vormt nog steeds het belangrijkste onderzoeksgebied maar er zijn ook andere onderwerpen waarvoor de PKN interesse toont zoals te zien is in de bijdragen over tabakspotten en rookgerei van Gouds plateel.

In dit jaarboek wordt in een viertal artikelen aandacht besteed aan Nederlandse bodemvondsten. In de rubriek Opmerkelijke vondsten beschrijft Bert van der Lingen een **houten pijpje met tinnen tabaksketel** uit de vroege 17de eeuw en een **handgevormde vis** met geopende bek. Ewout Korpershoek doet verslag van een groep 18de eeuwse **kleipijpen uit Schoonhoven** die aanleiding vormen tot hernieuwd onderzoek naar de pijpenfabricage in deze stad. Dat bracht inmiddels al twee nieuwe pijpenmakers aan het licht. Onderzoek op het terrein van de **pijpenmaker Christiaan Damman in Breda** leverde naast zijn eigen pijpen ook materiaal op van zijn collega's Daniel Peyl en Samuel Broen. Johan Hesemans beschrijft de mogelijke samenwerking tussen deze pijpenmakers. Vervolgens beschrijft Bert van der Lingen **kleipijpen en pijpenpotten uit Alphen aan den Rijn**. Het gaat hierbij om in Alphen gemaakte kwaliteitspijpen voor de export en grove kwaliteit voor de lokale en regionale markt met veel merken waarvan nog niet bekend was dat die in Alphen zijn gemaakt.

Van dezelfde auteur een uitgebreid artikel over de Amsterdamse groothandel in rokersbenodigdheden C. de Rijk & Zoon en hun betrokkenheid en relaties met de **pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora**, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda in de jaren 1914-1920.

Vanuit Nederland gaan we naar België waar Ruud Stam **vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (Bergen)** beschrijft en een aantal kleipijpen uit de fabrieken van de firma's, Scouflaire, Nihoul, Croquet en VanGrundenberghe laat zien die tentoongesteld worden in het Nimy Museum (Musée de Nimy, Carrefour de la Céramique). Vervolgens komen we aan in Frankrijk waar Arthur van Esveld een overzicht geeft van de **Gambier pijpen die duivels, saters en faunen** voorstellen. Van dezelfde auteur is een artikel over de diversiteit aan **sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier**, die vanaf de eerste helft van de 19e eeuw naast de traditionele tabakspijpen werden vervaardigd.

Het Jaarboek 2018 sluit af met twee artikelen over tabakspotten. Piet Smiesing schrijft over de populariteit van de **tabakspot na de Tweede Wereldoorlog** 'Toen roken nog heel gewoon was', en de enorme daling van het verbruik van kleipijpen de aardewerk- en pijpfabrieken hun productie veranderde in onder meer rooksets, asbakken en tabakspotten. Als laatste beschrijft Ruud Stam een buitengewoon **grote Duitse tabakspot** uit het eind van de 19de eeuw. De enorme pot is vervaardigd door de firma J.W. Remy in Höhr.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2018 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Duivels, saters en faunen van Gambier

Arthur van Esveld

De duivel is in verschillende religies als de personificatie van het kwaad uitgebeeld in een bovennatuurlijk wezen. Hij wordt vaak afgebeeld als een zwarte engel met bokkenpoten, hoorntjes, vleermuisvleugels en een drietand. In sommige religies wordt de duivel Satan genoemd.¹ Er zijn veel verschijningsvormen en benamingen voor de duivel die mensen angst aanjaagt.

Veel pijpenfabrikanten hadden pijpen met een afbeelding van de duivel of op duivels gelijkende personages in het assortiment. Ook Gambier had een aantal duivelskoppen als pijp. Daarnaast had deze firma diverse pijpen met afbeeldingen van andere figuren uit de oudheid, met het uiterlijk van een duivel, maar die in werkelijkheid veel onschuldiger waren, zoals faunen en saters. Gambier gebruikte de namen soms door elkaar waarbij de naam duivel of sater aan dezelfde pijp werd toegekend. In dit artikel zijn alle tot nu toe bekende op duivels gelijkende pijpen van Gambier toegelicht.

Saters

Een sater of, in verouderde spelling, satyr is een figuur uit de Griekse mythologie. Het is een vrolijk en ondeugend boswezen, behorend tot het gevolg van de god Dionysos en heeft de taak van een vruchtbaarheidsgeest. Het is

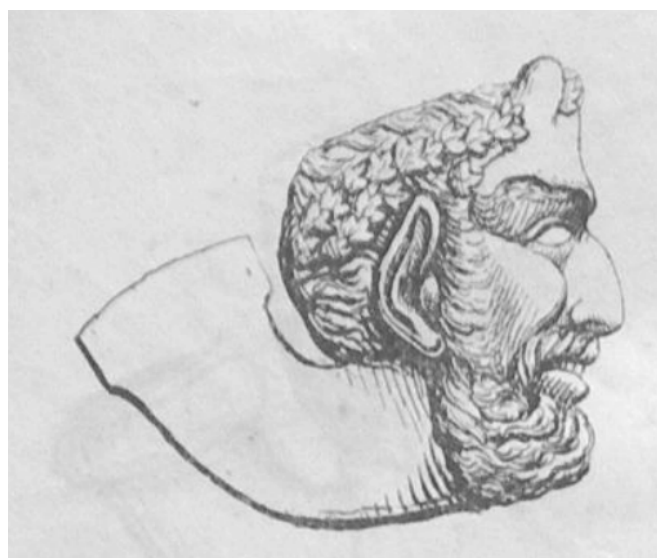
dus geen afbeelding van de duivel. Bokkenstaart en -oren en soms ook bokkenpoten behoren tot zijn fysieke kenmerken. Saters zijn doorgaans sterk behaard en dragen een baard.²

De 'Satyre' (vormnummer 159) is tot nu toe het oudst bekende model van Gambier met een ontwerp dat lijkt op de kop van een duivel. Hij is afgebeeld in de catalogus van 1840 in de 1e serie manchetkoppen. De Satyre is een kleine manchetkop met gebogen steel. De grijnzende kop van de sater heeft een baard, puntige oren en rond de kop zijn wijnranken aangebracht. Hij komt voor in een aantal varianten. De oudste die in dit artikel afgebeeld is heeft geen hoorns en de wijnranken lopen door op het voorhoofd. Deze pijp draagt de merknaam en vormnummer niet in reliëf op de steel, zoals later gebruikelijk was bij Gambierpijpen, maar heeft alleen het JG stempel op of onder de steel (afb. 1). Een iets latere variant in de catalogus van 1840 heeft twee stompe hoorns op het voorhoofd (afb. 2). Dit model werd alleen in de catalogus van 1840 afgebeeld. In de latere 'nomenclatures' of modellenlijsten werd het model nog wel genoemd. Deze pijp werd ook wel voor een duivel aangezien met zijn puntige oren en hoorns op zijn kop. In de 'nomenclatures' van de catalogi van 1879 t/m 1894 werd hij 'Diable' (duivel) genoemd. De wat latere exemplaren van dit model kregen de merknaam en het vormnummer in reliëf op de steel.

Rond 1850 kwam er opnieuw een manchetkop met een ontwerp in de vorm van een sater in het assortiment. Deze manchetpijp van Gambier kreeg de naam 'Satyre, Tête' met vormnummer 810. Deze kop zal rond 1850 in het assortiment zijn opgenomen want hij werd al vermeld in een inventarisatielijst uit 1858 van de groothandel van Gambier in Parijs. Deze pijp kreeg een

Afb. 1. Satyre (vormnr. 159). Particuliere collectie.

Afb. 2. Satyre (vormnr. 159) met hoorns op het voorhoofd, Gambier catalogus, 1840. Collectie David Higgins.

Afb. 3. Satyre, tête (vormnr. 810). Collectie auteur.

meer menselijke uitdrukking dan de overige satyrs; een bebaarde mannenkop met puntige in plaats van normale oren (afb. 3) en rondom zijn hoofd een rank met bloemen en puntige bladeren. Dit model werd afgebeeld in de catalogi uit 1879 en 1886.

Naast deze fraaie manchetskop werden ook twee steelpijpen, zogenaamde ‘fantaisies’, in het assortiment opgenomen. Als eerste vormnummer 773, ‘Le Satyre, fantaisie’, een steelpijp met een figurale ketel in de vorm van een mannenhoofd met puntige oren, een kromme neus en een grijns op het gezicht. Hij heeft een lange, naar achteren gekrulde baard. Rond het voorhoofd zijn bladeren aangebracht en op de rechte steel bevinden zich bladeren en een bloem. Hij wordt in twee catalogi (1879 en 1886) getoond. Een andere sater van Gambier betreft eveneens een steelpijp behorende tot de ‘fantaisies’. Het gaat om vormnummer 1345, ‘Satyre, fantaisie’ (afb. 4). Deze steelpijp, die rond 1870 in het assortiment wordt opgenomen, heeft een kleine ketel die versierd is met wijnranken en op de steel zit een sater die tegen de ketel leunt en de roker aankijkt. Hij heeft een doek om het onderlijf geslagen en op de steel zijn de opgetrokken bokkenpoten zichtbaar. Een afbeelding van deze pijp is voor het eerst in de catalogus van 1875 opgenomen en voor het laatst in 1886. In de ‘nomenclature’ van 1894 is dit fraaie model nog wel vermeld.

Lucifer, Duivel, Satan en Mephistopheles

Lucifer is een Latijns woord dat letterlijk ‘lichtbrenger’ betekent. In het Latijn duidt het meestal op de Morgenster,

Afb. 4. Satyre, fantaisie (vormnr. 1345). Collectie P. Severin.

terwijl het in Europese landen vooral gebruikt wordt als aanduiding voor de duivel of, preciezer, de duivel voor zijn val.

Satan (Hebreeuws: שָׂטָן śāṭān, “tegenstander”) is een aanduiding in de Hebreeuwse Bijbel. Als de term op mensen betrekking heeft, betekent het tegenstander, valse raadgever of in enkele gevallen potentiële deserteur. Als gepersonifieerd hemels wezen komt de aanduiding Satan in de Hebreeuwse Bijbel op vier plaatsen voor.

Afb. 5. Lucifer, tête (vormnr. 541). Collectie auteur.

Ook in het Nieuwe Testament komt de aanduiding Satan voor. Binnen het christendom is Satan de benaming van een enkele persoonlijkheid, vaak vereenzelvigd met de duivel of Lucifer en vaak gezien als een gevallen engel of aartsengel, die door God uit de hemel werd geworpen toen deze tegen God in opstand kwam.

Mephistopheles (ook bekend onder de namen Mephisto, Mephistophilus, Mephistophilis, Mephistopheles en andere varianten) is een van de bekendste demonen uit de Europese literaire traditie. De naam wordt voornamelijk geassocieerd met de legende van Faust. De naam, of variaties daarop, is veelvuldig gebruikt in literatuur, muziek, films en spellen. Hoewel daarbij niet altijd aan de Mephistophelesfiguur uit de Faustlegende wordt gerefereerd, verwijst de naam wel meestal naar een 'duivels' personage. De naam Mephistophiles wordt in ieder geval al vermeld in *Praxis Magia Faustiana*, in 1527 gedrukt in Passau en in het anonieme *Faustbuch* uit 1587. Ook in verschillende verhalenbundels die vanaf de late zestiende eeuw over Faust verschijnen, komt Mephistopheles als personage voor.³

Een zeer fraaie manchetskop van Lucifer (vormnummer 541) werd voor het eerst vermeld in de inventarisatielijst uit 1858 van de groothandel van Gambier in Parijs. Deze figurale pijp met gebogen steel en manchets kreeg de vorm van een grijnzende man met een gedraaid sikje, een opstaande mond waaruit twee omhoog gekrulde tanden steken en dikke wenkbrauwen waarboven twee gestileerde hoorns naar achteren krullen. De onderzijde van de ketel werd gedecoreerd met puntige bladeren, op de omhoog gebogen steel werd een gerasterd patroon aangebracht. De steel is aan de onderzijde gemerkt met JG.

Afb. 6. Méphistophélès, tête (vormnr. 511). Collectie auteur.

Een fraaie kop met de benaming Méphistophélès (vormnummer 511) is een fantasierijke manchetpijp waarvan de kop een duivel moet voorstellen. Het ontwerp lijkt echter ontleend te zijn aan het mysterieuze gezicht in bladeren dat in grote delen van de wereld voorkomt op pilaren en doorgangen van kathedralen en grote kerken. Dit gezicht, tegenwoordig 'De Groene Man' genoemd, verscheen voor het eerst op Romeinse bouwwerken in de 2e eeuw in Turkije. Deze kop, waarvan de haren, baard en snor uit gestileerde bladeren bestaan, is alleen afgebeeld in de catalogus uit 1840. Een verkoopcatalogus van groothandel Saillard-Ainé uit Besançon uit 1843 toont dezelfde pijp, maar onder de naam Satan. Opvallend detail is dat de ogen van deze pijp in meerdere kleuren (rood, blauw en zwart) bekend zijn.

Een andere manchetskop, vormnummer 722 waarvan de naam onbekend is, betreft een kop die gedeeltelijk bedekt is met bladeren. Deze figuur heeft een grote mond waaruit gekrulde slag tanden naar buiten steken. Boven zijn grote ogen steken twee gebogen hoorns uit die hem de uitstraling van een duivel geven (afb. 7). Op de inventarisatielijst uit 1858 van de groothandel in Parijs komt ook een pijp voor met de benaming Satan, deze heeft vormnummer 575. Tot op heden is er geen voorbeeld van deze pijp bekend.

Een unieke pijp die gevonden is op het terrein van de voormalige Gambierfabriek wilde ik niet onbesproken laten. Het betreft een zeer fraai ontwerp van een duivelskop met opengesperde mond en diepliggende oogkassen waar mogelijk glazen ogen in geplaatst konden worden (afb. 8). Hij heeft een kromme neus en een puntsik en langs de zijden van de kop zijn vleugels

Afb. 7. Onbekend (vormnr. 722). Collectie auteur.

Afb. 8. Onbekend, gemerkt JG, (vormnr. onbekend). Collectie Declef, Givet.

te zien. De hoorns van de duivel steken naar achteren en lopen door tot de geribbelde manchets. Deze pijp is alleen gemerkt met JG in reliëf. De officiële benaming en het vormnummer van deze zeldzame pijp zijn onbekend.

Een andere pijp waarover weinig bekend is betreft een zeer zeldzame manchetspijp met vormnummer 686. Het gaat om een pijp met een staande, figurale ketel met rechte steel en een manchets. Aan weerszijden is een geknielde duivel met bokkenpoten en horens op de kop afgebeeld. Deze duivels houden een halfnaakte vrouw vast die in hoog reliëf op de voorzijde van de ketel staat. Aan de rechterzijde van de steel staat in reliëf 'Gambier' en aan de linkerzijde 'à Paris' en het vormnummer. Dit model is vermoedelijk korte tijd gemaakt en wordt in geen enkele catalogus of 'nomenclature' vermeld. Het

Afb. 9. Onbekend (vormnr. 686). Particuliere collectie.

vormnummer is later, of mogelijk tegelijkertijd, gebruikt voor 'Narcisse, tuyau droite' (afb. 9).

Een fraaie steelpijp met de kop van een duivel vinden we onder vormnummer 889 en is genaamd 'Le Diable'. De kop met uitgestoken tong heeft een grote neus en oren en langs de ketelrand twee hoorns. Dit model wordt niet afgebeeld maar is alleen in de 'nomenclatures' van de catalogi uit 1879, 1886 en 1894 te vinden (afb. 10).

Een steelpijp met de afbeelding van een meer menselijke figuur met de benaming Diable vinden we onder vormnummer 1189 (afb. 11). Het is een pijp met een figurale ketel zonder hiel, een rechte steel en een afgeplat mondstuk met een knoop. De ketel is in de vorm van een mannenhoofd met snor en dikke bakkenbaarden. Het hoofdhaar is bij de haargrens in twee punten gemodelleerd, waardoor het lijkt of hij hoorns heeft. Over de rest van het haar draagt hij een kap van stof met aan de punten een bal. Op de steelaanzet bevinden zich takjes. Deze pijp komt vaak voor met het merk Noël. Hierbij werd in de originele persvorm van Gambier een 'N' aangebracht voor het vormnummer en op het gladde deel van de steel werd een intagliostempel gezet met 'Noël à Paris'. Het vermoeden bestaat dat de man op deze pijp Méphistophèles uit de opera Faust van Charles Gounod is. Deze opera in vijf akten speelde voor het eerst in het Théâtre Lyrique in Parijs op 19 maart 1859. De pijp werd rond 1860 geïntroduceerd, kort nadat deze bekende opera in Parijs opgevoerd werd. De rol van Méphistophèles werd gespeeld door de bariton Jean Baptiste Faure (1830-1914). Het werd één van de meest vertoonde opera's in dat theater en verschillende nieuwe producties van het stuk volgden tussen 1875 en 1975. Een steelpijp met de naam Méphistophélès vinden we onder vormnummer 1673 (afb. 12). Het gaat hierbij

Afb. 10. Le Diable, fantaisie (vormnr. 889). Collectie auteur.

Afb. 11. Diable, fantaisie (vormnr. 1189). Collectie auteur.

Afb. 12. Méphistophélès, Tête (vormnr. 2033). Collectie auteur.

om een pijp met een oplopende steel en een gebogen steeleind met knoop. De ketel is in de vorm van een smal duivelsgezicht met vooruitstekende sik. Om het hoofd zit een kap met de vorm van een vleermuizenvleugel. Vanaf de onderzijde wordt deze duivelskop vastgehouden door een behaarde klauw met vier tenen. Dit model wordt later als gemonteerde pijp met bus en caoutchouc roer onder vormnummer 2033 geïntroduceerd. Dit is het meest recente model met de afbeelding van een duivel. Op een affiche uit 1918 waarop een beperkt aantal Gambierpijpen wordt aangeboden zit deze gemonteerde versie in het assortiment.

Asmodeus of Asmoday, is een demon van de zeven hoofdzonden. Hij stelt de zonde Lust voor. In verhalen wordt hij ook gezien als koning en is anders dan de meeste demonen. Hij is kalm van aard en vrij slim. Het woord 'ratsmodee' is een Amsterdamse verbastering uit het jiddisch van het woord 'Ashmedai'. De uitdrukking 'Naar de ratsmodee gaan' betekent zoveel als 'naar de bliksem gaan'.

De pijp met de afbeelding van deze demon is 'Asmodée' (vormnummer 540), een zeer zeldzame pijp met figurale ketel zonder hiel en met een oplopende steel en manchet. De ketel is in de vorm van een staande man met grijnzend gezicht op een plateau. Hij heeft een tulband op het hoofd met een aantal naar rechts hangende veren. Om de schouders heeft hij een mantel van geborduurde stof geslagen en in zijn rechterhand houdt hij een wandelstok. Het rechterbeen is van hout en het linkerbeen stelt een hoef voor. De steelaanzet heeft grote halfronde inkepingen. Op de steel staat in reliëf 'ASMODÉE' (afb. 13).

Afb. 13. Asmodée, Tête (vormnr. 540). Collectie auteur.

Vaak heeft de faun een panfluit of fluit. In de Griekse mythologie wordt in het oud-Grieks over Pan gesproken of Faunus in het Latijn. Hij is een zoon van Hermes en de nimf Penelope. Pan is de god van het woud en patroon van de herders en hun kudden. Verder is hij de god van het vee en het dierlijk instinct.

Gambier had een aantal faunen in het assortiment. De oudste twee die we kennen zijn een steelpijp met vormnummer 753 (afb. 15) en een manchetskop die mogelijk onder vormnummer 756 is gemaakt. Deze manchetskop heeft een figurale ketel in de vorm van een mannenhoofd met snor en baard (afb. 14). Het gezicht is aan de onder- en bovenkant gehuld in bladeren. Langs de zijkant van het hoofd hangen bloemen naar beneden. Deze pijp is aan de onderzijde gemerkt met JG. De hier afgebeelde pijp heeft geen vormnummer. Jean Leo noemt deze pijp 'Le Roi des Aulnes' met vormnummer 756. In de 'nomenclature' van 1858 heeft nummer 756⁴ de naam 'Faune', het ontwerp van deze kop wijkt echter af van afbeeldingen van faunen die we kennen. Een in bladeren gehuld gezicht is gebruikelijk maar deze kop mist bijvoorbeeld de puntige oren.

De laatste faun uit het assortiment van Gambier is een steelpijp met nummer 1209 (afb. 16 en 17). Hierop zien we een naar de roker toekijkende faun met een grijnzend gezicht, klimop bladeren rond zijn hoofd en een baard die doorloopt op de steel. De steel is gedecoreerd met puntige bladeren. Deze pijp zien we voor het eerst in de catalogus van 1868 en komt later voor in de catalogi

van 1879 en 1886. Latere varianten van deze pijp hebben het Noël merk. Voor het vormnummer werd een grote N geplaatst en op de steel is het intagliostempel 'Noël à Paris' te lezen.

Een ander mythologisch personage is **Midas**, de koning van Frygië. Gambier maakte een fraaie kop met vormnummer 700 waarbij Midas ezelsoren heeft die hij als straf van Apollo kreeg (afb. 18). Hij kreeg die straf omdat hij bij een muziekwedstrijd tussen Pan en Apollo de prijs aan Pan toekende. Door zijn puntige oren zou je deze figuur kunnen verwarren met een faun. Gambier noemt deze pijp ook 'Faune' in de modellenlijst uit 1858, maar in de latere catalogi van 1868 t/m 1894 draagt deze pijp de naam Midas. Midas komt overigens ook voor als steelpijp, het betreft hier een doetelvormige, zogenaamde Néogène met vormnummer 1125. De basis is het model 643t, Néogène Dinantaise, maar nu met een decoratie aan de onderzijde in de vorm van het hoofd van Midas.

Een andere bosgod die verwant is aan faun is **Sylvain**. Deze beschermer van bomen, planten en kudden, werd ook afgebeeld met puntige oren, een baard en bladeren rond het hoofd. Gambier had een pijp in het assortiment met dit personage als beeltenis. In 1879 zien we in de catalogus voor het eerst 'Le Sylvain' onder vormnummer 798 (afb. 19). In twee latere catalogi is hij ook nog afgebeeld⁵.

Afb. 14. Faune of Roi des Aulnes? (zonder vormnr.). Collectie auteur.

Afb. 15. Faune, fantaisie (vormnr. 753). Collectie auteur.

Afb. 16 en 17. Faune, fantaisie (vormnr. 1209). Collectie auteur.

Het roken uit pijpen met een angstaanjagend ontwerp als de duivel of een daar op gelijkend figuur moet populair geweest zijn gezien de vele ontwerpen met dit thema. Ze behoorden lange tijd tot het assortiment, in ieder geval van rond 1830 tot de jaren 20 van de twintigste eeuw. De namen werden in de catalogi en de bekende 'nomenclatures' van Gambier door elkaar gebruikt waarbij de onschuldige sater soms als duivel benoemd werd. Naast duivels maakte Gambier ook nog vele ontwerpen in de vorm van een monster of andere mysterieuze fantasiefiguren. Blijkbaar sprak het roken uit dergelijke pijpen tot de verbeelding.

Noten:

- 1 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Duivel>
- 2 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Satyr>
- 3 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Mephistopheles_\(demon\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Mephistopheles_(demon))
- 4 Leo, 1971, p. 65.
- 5 Gambier catalogus 1886, blz. 18 en Gambier catalogus 1894, blz. 16.

Literatuur:

- Catalogus 1840. *Haslauer & L. Fiolet Successeurs de Gambier.*
- Catalogus 1868. *Vve Haslauer successeur Gambier.*
- Catalogus 1879 en 1886. *Vve Haslauer & de Champeaux successeurs.*
- Catalogus 1894. *Vve Haslauer de Champeaux & Quentin successeurs.*
- Reclameaffiche 1918. Pipes Gambier.
- Leo, J., 1971. *Les pipe en terre françaises du 17me siècle à nos jours.* Bruxelles. Le Grenier du Collectionneur.
- www.gambierpipes.com.

Afb. 18. Midas, tête (vormnr. 700). Collectie auteur.

Afb. 19. Le Sylvain, tête (vormnr. 798). Collectie auteur.

English summaries

Opmerkelijke vondsten. Een vroege tabakspijp van hout en tin in de vorm van een scheepje en een hand gevormde vis / Remarkable finds: an early wooden and pewter tobacco pipe in the shape of a ship and a hand modelled fish

Bert van der Lingen

At regular intervals remarkable pipes are found that differ from conventional examples in terms of their shape, decoration, production method or function. In this paper two unusual pipes are presented - an early pipe made of wood and pewter in the shape of a ship and a hand modelled pipe in the form of a fish. The first pipe dates from the period 1600-1620 and is the third example known so far. The fish pipe probably dates from the early to mid-19th century.

Nieuw licht op de kleipijpenindustrie in Schoonhoven / New Insight into the claypipe industry in Schoonhoven

Ewout Korpershoek

This article describes an excavated group of 18th century clay pipe fragments from the city of Schoonhoven which has triggered renewed research into the history of this industry. Remarkable finds include a number of pipes with different makers marks which all show a typical red colored contamination in the clay from which these pipes were made. It also includes a large group of non-decorated polished pipes and some nicely decorated pipes which would typically be attributed to Gouda makers, but which were clearly made in the city of Schoonhoven. Some of these show the same red clay contamination as mentioned above.

The research also brought to light two previously unknown pipe makers, and is expected to shortly turn up more new information about Schoonhoven's clay pipe industry.

Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie / Clay pipes from a waste pit at Veemarktstraat 58, Breda. Three pipe makers in one location

Johan Hesemans (with cooperation of Henk van Sasse van Ysselt)

In 2015/2016 archaeological research was conducted at the 'Gasthuyspoort' site in Breda. Part of the area was located in the former back yard of Veemarktstraat 58 where pipe maker Christiaan Damman was living and working in the 17th century. During the excavations mainly pipe makers waste was found but no remains of a kiln. Most of the waste was from Damman's workshop but interestingly some other waste came from workshops of the pipe makers Daniel Peyl and Samuel Broen. This is the second time that waste from these three pipe makers was found together. Broen had probably the only pipe kiln in Breda and most likely there was some sort of cooperation or partnership between these three pipe makers concerning the firing of their pipes in Broen's kiln.

Bedrijfsafval van een pijpenbakker uit Alphen aan den Rijn. Fragmenten van kleipijpen, pijpenpotten en klein gereedschap gevonden aan de Gouwsluisseweg / Waste from a pipe kiln in Alphen aan den Rijn. Fragments of clay tobacco pipes, saggars and small tools found along the Gouwsluisseweg.

Bert van der Lingen

At the end of the Gouwsluisseweg in Alphen aan den Rijn there used to be a drawbridge over the Old Rhine, until a new road was built in 1938. Part of the foundation of the bridge was still visible but removed in 2015 in order to make a new bank wall in the river. In the removed debris and soil more than 300 fragments of clay tobacco pipes and fragments of saggars and other small tools were found. Most likely this material was dumped here to reinforce the foundation of the entrance to the bridge. In the 1980s pipe makers waste was found in Alphen that contained almost exclusively higher quality export pipes. The waste from the Gouwsluisseweg consists of better quality pipes as well as coarse pipes for the local and regional market. The latter were not found before as waste and could therefore not be recognized with certainty as products from Alphen aan den Rijn.

Doorrokers en plateel. C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia and Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920 / Slip-cast pipes and pottery. C. de Rijk & Zoon, wholesaler of smokers' necessities in Amsterdam and the pipe and pottery factories Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia and Ivora in Alphen aan den Rijn, Haarlem and Gouda, 1914-1920.

Bert van der Lingen

In the early 20th century C. de Rijk & Zoon was one of the largest wholesalers of smokers' necessities in The Netherlands. They purchased glazed slip-cast pipes (so-called 'mystery' pipes) and hand painted slip-cast pipes from manufacturers in Gouda. They could not meet De Rijk's demand and in 1914 he opened his own factory (Erka, and probably Lotus Holland) in Alphen aan den Rijn. Later they opened factories in Haarlem (Etna) and Gouda (Erka). Surprisingly, the manager of the Gouda factory was the director of Ivora, a large and competing pipe and pottery manufacturer. After Erka closed by the end of 1918, Ivora made smoking sets for C. de Rijk & Zoon until circa 1920. These consisted of trays with tobacco pots, cigar and cigarette cups and ashtrays.

Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België) / Four pipe factories from Nimy, Maisières and Mons (Belgium)

Ruud Stam

The Belgium Borinage region, located to the west and southwest of Mons (Bergen), the capital of the Walloon province of Hainaut, was known for its coal industry. In addition there were also a large number of ceramic industries throughout Saint-Omer and Andenne producing both faience and porcelain but many companies also manufactured pipes. In Hainaut, there were in the 19th century and the beginning of the 20th century several pipe factories. A number of larger factories were located in present-day Mons, which now includes Nimy and Maisières. Pipes and production materials from four of these factories are exhibited at the Nimy Museum (Musée de Nimy, Carrefour de la céramique) and will be presented in this paper. These are Scouflaire, Nihoul, Croquet and VanGrundenberghe.

Duivels, saters en faunen van Gambier / Devils, satyrs and fauns of Gambier

Arthur van Esveld

The devil is depicted in various religions as the personification of evil in a supernatural being. Often depicted as a black angel with goat feet, horns, bat wings and a trident, many pipe manufacturers produced pipes with such images or with devilish characters. Gambier was one such manufacturer and, additionally, they made several pipes with images of other more 'innocent' figures from antiquity, but of similar appearance to the devil, such as fauns and satyrs. In this paper all Gambier pipes known to have a 'devilish' appearance are described.

Sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier / Cigar and cigarette pipes of Gambier

Arthur van Esveld

In the first half of the 19th century French clay pipe manufacturers produced mainly traditional tobacco pipes. Cigar and cigarette pipes were rarely produced by these companies at this time and only occasionally do we see these products in catalogues. This paper shows how Gambier in the second half of the 19th century responded to the increasing popularity of the cigar and cigarette by producing cigar and cigarette pipes and adding them to their sales catalogues. The earliest Gambier catalogue which included cigar and cigarette pipes date from 1894. These rather basic shaped tubular pipes were usually made of white clay and sometimes they were enamelled.

Toen was roken nog heel gewoon. Tabakspotten uit de tweede helft van de twintigste eeuw / Then smoking was still normal. Tobacco jars from the second half of the twentieth century

Piet Smiesing

After the Second World War, when tobacco was readily available again, our country was again shrouded in smoke. It was a golden time for trade in smoking articles. For celebrations, glasses, filled with cigars and cigarettes for guests, were once more put on the table as before. In public places and in talk shows on the TV everyone was surrounded by tobacco smoke. After the decline in consumption of clay tobacco pipes, pottery and pipe factories turned their production to smokers accessories such as smoke sets, pipe racks, ashtrays and tobacco pots.

Een buitengewoon grote tabakspot uit het Westerwald / An extremely large tobacco jar from the Westerwald

Ruud Stam

In this article a very large tobacco jar from the Westerwald in Germany is described, that can contain more than eight litres tobacco. The jar was made by the firm J. W. Remy in Höhr in the period 1885-1895. It is made in Historismus style, that revived the Baroque style. Three of these jars have been discovered. They probably were in use in an association or a society for pipe smokers.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

